

Коротка характеристика середньодніпровських пам'яток ямної культурно-історичної області

В епоху ранньої бронзи територія степової і лісостепової смуги Східної Європи була зайнята племенами ямної культурно-історичної спільноти, що багатьма дослідниками співвідноситься з пізнім етапом розвитку все ще єдиного протоіндоевропейського масиву (Mallory, 1989). На заключному етапі свого існування ці племена займали простори від Середнього Дунаю до Уралу і від північних схилів Ватиканський гір і Північного Кавказу до Подесення і Жигулів на Середній Волзі. При цьому на цій величезній території відчутне зростання специфіки археологічного матеріалу окремих регіонів, що дозволяє виділити близько 10 локальних варіантів, що, можливо, відображали поділ початково цілісного протоіндоевропейського ядра на окремі племена, а протоіндоевропейської "прамови" - на окремі діалекти. У межах України виділяються донецька, середньодніпровська, південно-західна, нижньодніпровська, приазовсько-кримська і південнобузька локальні групи. Намічені вони і для інших районів поширення ямних племен, наприклад, дінська, волзько-уральська, передкавказька (Мерперт, 1968) тощо.

Середньодніпровська (або північно-західна) група ямних пам'яток охоплює лісостепову Середню Наддніпрянщину від гирла Десни до гирла Ворскли, насамперед, власне долину Дніпра і басейни його приток - правих: Стугна, Рось, Вільшанка, Тясмин, Цибульник і Омельник і лівих: Трубіж, Супій, Золотоношка, Ірклій, Коврай, Баталей і середні і нижні течії Сули, Псла і Ворскли, а також, очевидно, басейн правих приток Південного Бугу, передусім, рр.Гірського і Гнилого Тікичів. Загальна площа поширення даних пам'яток досягає 70-90 тис. кв.км., тобто майже дорівнює площі Португалії. Пам'ятки представлені в основному курганными могильниками і деякими сезонними поселеннями з бідним культурним шаром. Судячи з кількості похованих у курганах, а також трудозатрат на спорудження курганных насипів і могильних ям, у курганах були поховані нерядові члени ямного суспільства. Хоча в Середній Наддніпрянщині невідомі безкурганні поховання ямної культури, яку нижньодніпровській групі, але, очевидно, така можливість існує. У 1994 році місцевими жителями за 0,5км від поселення Десятини, на піщаній дюні (ур.Панський Острів), була знайдена ямна посуда, біля якої знаходилися людські кості, можливо, рештки безкурганного поховання.

Кількість курганів у даному ареалі зменшується зі сходу на захід і з півдня на північ: на південному сході, у більш степових районах, 1 курган у середньому припадає на 2,5-3,5 кв.км, а в більш західних - на 20-30 кв.км і більше. Розміри курганів різні: 0,5-1м, рідше 2-3м, іноді до 4-5м. У більшості із них можна простежити різночасові досипки. Досипки найчастіше суцільні кругові, рідше кільцеві або локальні. Відкрито триразово повторені ступнеподібні досипки (Кузьміна, 1983; Сиволап, Сиволап, 1990). Навколо стародавнього насипу іноді простежуються рови. Відомі також переривчасті рови (Сиволап, 1998), що мають по 8, іноді по 6 перемичок і за своєю будовою близькі до центрально-і західноєвропейських пам'яток типу ронделів і хенджів, що інтегруються багатьма фахівцями як астросвятища з календарними функціями (Podborsky, 1988). Поховання в курганах є основними, кількість їх у межах 1-3, рідше до 5-6. Конструкція поховальних ям основних і впускних поховань практично однакова. Могильні ями чотирикутної форми з чіткими або округленими кутами, рідше овальної або неправильної форм. Трапляються ями з уступами. Як правило, на рівні давнього горизонту ями перекривались поздовжніми або поперечними дерев'яними плахами (рідше корою) і очеретом. У дні простежені ямки від зотлілих кілочків (завжди 8). Дно поховальних ям вкривалось корою, очеретом, посипалося червоною вохрою. Відомі фрагменти ритуальних малюнків вохрою на дні могил (Сиволап, 1991). Посилка вохрою черепа, ступнів, рідше рук і всього корпусу - характерна і постійна ознака поховального обряду всіх племен ямної культури. Традиційне положення похованих скорчене на спині, рідше і пізніше - на правому боці. Серед основних поховань абсолютно переважає західна орієнтація, у впускних вона найчастіше сполучається з орієнтацією на основне поховання за трьома основними принципами: послідовним, круговим і радіальним.

Переважають безінвентарні поховання. При похованих знайдені підтрикутної форми вістря стріл із виїмкою в основі, ножі, скребла, відщепи з кременю, рідше з кварциту, зрідка кістки тварин і, ще рідше, посуд. Відомі кам'яні бойові сокири-молоти, трапляються також товкачі і розтиральники. Зрідка трапляються комплекси кістяних прикрас із молоточкоподібними булавками і нарізними кістяними пронизками, одиничні круглі мідні бляхи. Дуже рідкісні вироби з металу: ножі, шила, вислобушні сокири, підвіски, сережки та ін.

На відміну від інших груп ямної культури, у середньодніпровській частіше трапляються широкогорлі посудини видовжених пропорцій із слабовиділеними вінчиками, що плавно переходять у покатий тулуб, який закінчується гострим або плоским дном. Кераміка переважно неорнаментована, вкрита горизонтальними і різнонаправленими розчосами зубчастої гребінки, що

утворюють своєрідну орнаментацию поверхні посуду у вигляді паркетних зон, косої і прямої сітки. Вінчики переважно товстостінні, прямі чи слабовідігнуті та плоскострізані, часто безорнаментальні, лише з вертикальними розчосами по вінчику (подібно до кухонної кераміки Пізнього Трипілья). Іноді вони прикрашені пальцевими вм'ятинами-защипами, поперечними насічками і відбитками перевитого шнура. Основна орнаментальна зона - верхня частина плеча - прикрашалася відбитками перевитого шнура, прокресленими широкими лініями, відтисками зубчастого штампа або насічками. Зрідка на плічках посуд прикрашався плоскими наліпами або пальцевими, що знаходять аналогії серед посуду з основних поховань ямних курганів цієї зони (Домантове 2/1; Худяки 1/1) (Березанська, 1960; Сиволап, 1994). Основні орнаментальні композиції досить прості: горизонтальні і діагональні ряди, горизонтальна "ялинка", лінії і зони відбитків, іноді трикутні композиції вершиною донизу. Відома посудина зі складним "ялинковим" вертикальним прокресленим орнаментом, що покриває все туловище, який, можливо, зображує календар із 12 місяців і 13-го додаткового. Кераміка з основних поховань ямних курганів цієї зони знаходить відповідності серед керамічного комплексу поселень. Посудини з поховань, як правило, мають гостре дно, а на поселеннях частіше трапляються фрагменти плоскодонних посудин.

У результаті майже десятилітніх пошуків автора в Середній Наддніпрянщині було виявлено ряд поселенських пам'яток ямної культури і встановлені топографічні закономірності їх розташування, що істотно полегшує подальше їх виявлення. Це невеликі поселення (0,5-1га) з порівняно бідним і тонким культурним шаром, що розташовувалися на невеликих мисах річкових терас і островах у заплавах рік. Як приклад подібних заплавних поселень можна навести короткий опис першої з нововиявлених пам'яток - поселення Десятини, відкритого в 1993 р., як найбільше дослідженого. Поселення розташоване в ур.Десятини на колишньому острові, в нині осушеній заплаві правого берега р.Тясмин, за 0,5км на північ від с.Новоселиця Чигиринського району Черкаської області. До осушення наприкінці 1950-х рр., долина Тясмина, котра досягає в цьому місці ширини 2-3км, була зайнята плавнями й усіяна численними піщаними і глинистими островами різного розміру і форми, більшість з яких затоплювались під час повені. На думку ряду фахівців (Максимов, Максимов, 1989), Тясмин на даному відрізку протікає по долині давнього льодовикового західного річища р.Дніпро, відомого з перських джерел IX-X вв. як ріка Ruta (Minorsky V., 1937). Острів Десятини один з найнижчих і найменших у заплаві, є видовженим по лінії Пн-Пд останцем, складеним з твердих вапняковистих глин. Розміри острова 130-110х60-50м, висота над навколишнім торфовищем 0,6-1м. Площа поширення культурних решток близько 0,5-0,6га, найбільша концентрація їх у центрі і на півдні острова. Після осушення територія острова якийсь час розорювалася, з 1995 року вона заповідна. Серед вигорілої рослинності острова в його південній, найвищій частині були помітні 3-4 плями більш зеленої трави. Як показали розкопки, на місці найпівденнішої з цих плям виявилися рештки дещо заглибленого житла, заповненого знахідками. Стратиграфія пам'ятки: 1) торф'янисто-вапняковистий орний шар (0,2-0,3м) коричневого кольору з подрібненими культурними рештками; 2) вцілілі рештки культурного шару (до 0,35-0,4м від поверхні) - дещо гумусованої сірої і сіро-жовтої глини з об'єктами *in situ* і вапняковистими конкреціями; 3) материк - вапняковиста глина білувато-жовтого кольору, дуже тверда і щільна, знахідки практично відсутні. Найглибший виявлений об'єкт (0,81м) - яма на північ від дослідженого житла. Усього ж досліджено більше десятка подібних ям, очевидно, господарських.

На західному березі острова знайдено рештки скелета коня, що лежав *in situ* на одному рівні з фрагментами кераміки ямної культури. Біля східного берега, нижче давнього рівня води, у глеюватому ґрунті на похилому давньому дні (глибина 1,5-2,0м) були виявлені фрагменти кераміки ямної культури і декілька перехрещених дерев'яних плах (настил?). Таким чином, є потенційна можливість знайти в прибережній смузі поселення уцілілі дерев'яні вироби (човни, посуд та ін.). З глибини 0,5-0,8м починається шар торфу, у його нижній частині трапляється кераміка чорноліської культури. Тобто, у часи ямної культури західне річище Дніпра ще залишалося проточним, а з епохи чорноліської культури почалося його замулення, заболочування і утворення торфу.

У результаті збору підйомного матеріалу і дворічних розкопок, у ході яких було розкрито 285 кв.м., отримана значна кількість археологічних знахідок. Матеріал з Десятини, насамперед, представлений фрагментованими кістками тварин (60% усіх знахідок), виробами з кістки і каменю та їхніх уламків - 3% (кварцит, кремій, піщаник, граніт, сланець) і керамікою - 37% знахідок. У колекції виробів із каменю: ножеподібні пластини, кінце-бічні скребки, скребла, скобелі, відщепи, реберчасті сколи, нуклеуси, терочники, розтиральники і уламки каменю та крем'яних жовен. Всі камені принесені на острів людиною з навколишніх місць, головним чином, з виходів порід на правому корінному березі долини. Кістяні знаряддя представлені фрагментом робочої частини мотики з трубочастої кістки тварини і проколками. Металу не виявлено. На інших поселеннях відомі також гранітні зернотерки, висвердлок кам'яної сокири-молота і кістяний штамп для орнаментування кераміки. На полях навколо Десятин місцевими жителями було знайдено декілька кам'яних сокир-молотів та їх уламків.

Що стосується кераміки, то черепки ямної культури складали абсолютну більшість (88%), домішка складена з фрагментів кераміки чорноліської культури (7%), культури багатоваликової кераміки (4%) та окремих фрагментів кераміки епохи неоліту, ранніх слов'ян і пізнього середньовіччя

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

(XVII століття). З непосудної кераміки трапляються фрагменти печини, а також глиняний тигель. Співвідношення знахідок кераміки за їхньою культурною належністю показує, що на острові поселення існувало лише в ямний час, в інші ж епохи його лише відвідували, тому більшість кам'яних виробів і кісток тварин можна також датувати ямним часом.

Фауністичні матеріали поселень і курганів показують переважання в раціоні ямників м'яса домашніх тварин. До складу стада населення ямної культури входили свійський бик (*Bos taurus*), вівця (*Ovis aries*), коза (*Capra hircus*), свиня (*Sus scrofa*) і кінь (*Equus caballus*); перше місце у стаді належить бику, що аналогічно даним Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі (Лагодовська..., 1962). Крім того, на поселеннях трапляються кістки риб, опалені фрагменти панциря болотяної черепахи (*Emys orbicularis*), розколоти кістки бобра річкового (*Castor fiber*), у культурному шарі-численні фрагменти мушлів істівного річкового молюска родини *Unio* і сухопутного молюска *Helix* (визначення палеозоолога ІА НАНУ О.П.Журавльова). Серед залишків тризн у насипах курганів та на перекриттях могил, у їх заповненні чи у складі жертвовної їжі траплялись кістки шляхетного оленя, коня, великої рогатої худоби, кози-вівці, вовка і собаки.

У процесі розкопок навколо Десятин, у радіусі декількох сотень метрів, на сусідніх островах були виявлені ще 3 аналогічних поселення. Можливо, це не група одночасових поселень, а результат розвитку в часі того ж самого поселення. На 1-й і П-й надзаплавних терасах навпроти даної групи поселень розташована група недосліджених курганів, деякі з яких займають панівні висоти, тобто, можливо, належать ямному населенню. На даний момент, у результаті досліджень автора, в Черкаському Подніпров'ї відомо вже 11 однотипних поселень ямної культури (6-у долині Тясмина, 4-у долині Дніпра і 1 у долині р.Супій). Всі вони розташовані на глинистих островах-останцях у широких заплавах рік, високі береги яких усіяні ланцюжками і групами курганів. Таким чином, очікується виявлення ще десятків подібних поселень у цьому регіоні в тих же топографічних умовах. Як і на Десятині, основною інокультурною домішкою на більшості з цих поселень служить кераміка чорноліської культури. Очевидно, тільки у ямну і чорноліську епохи склалися відповідні кліматичні умови, що сприяли постійному або епізодичному заселенню тих же форм заплавного рельєфу. Цікаво, що така ж закономірність відома і для поселень, розташованих на терасі (розкопки Н.П.Левченко в Каневі вур.Ланок 1992р.). Розміри терасних поселень, як правило, відповідають розмірам заплавних, але їхнє виявлення і детальне дослідження ще попереду.

Слід зазначити, що на відміну від інших варіантів, практично вся територія середньодніпровського варіанта ямної культури входить у зону поширення максимального дніпровського (ріського) зледеніння. Цей чинник значною мірою визначає геологічні, геоморфологічні та інші природні особливості даного регіону. Характерними рисами цієї зони є певні особливості ландшафту: наявність ряду гляціодислокацій (Канівсько-Трахтемирівські гори, Мошногір'я, гора Пивиха), розгалуженої системи льодовикових прохідних долин обох берегів Дніпра (Атлас..., 1962) і такого поєднувального чинника, як долина р.Дніпро. Іншими словами, долини більшості річок Середньої Наддніпрянщини занадто великі для них, оскільки вони вироблені не їхніми водами, а льодовиком. Завдяки цьому в їхніх широких заплавах, багатих рослинністю, дичиною і рибою, лишалося ще багато місця, насамперед, островів, зручного для випасу худоби і проживання людей, що і було використано ямним населенням - усі заплавні поселення середньодніпровських ямників, відомі автору, пов'язані саме з островними підвищеннями в льодовикових прохідних долинах.

Серед характерних рис середньодніпровських ямників - відсутність возів і кам'яних стел, а також мала кількість поховань у курганах і бідність інвентаря, те ж спостерігається і в іншій периферійній групі ямної культури - приуральській (Моргунова, Кравцов, 1994). Ще ряд ознак поховального обряду і рис кераміки, що є специфічними для середньодніпровського варіанту, також знаходять паралелі в інших варіантах ямної культури. Зокрема, переважна західна орієнтація основних поховань, наявність кілочків у дні могил, характерні також і для південно-західної групи (Яровий, 1990), частково - нижньодніпровської (Тесленко, 1999), пізньоямних пам'яток Кубані (Бочкарев..., 1991) і навіть ямних поховань Угорщини (Hausler, 1976). У цих же групах, а також у приазовській (Рассамакин, 1992) і південнобузькій (Шапошникова, 1986) відомі практично ті ж варіанти планіграфічного розміщення поховань. У цілому, форми й орнаментация кераміки з Десятин знаходять аналогії серед інших груп ямних пам'яток, хоча трапляються окремі сторонні впливи, зокрема, катакомбної (округлі плоскі наліпи та ін.) або північнокавказької культур (вінчик ріпуватої посудини). Шнурова орнаментация кераміки є однією з найбільш яскравих рис, що проявляється не тільки в більшості груп ямної культури, особливо її західного ареалу, але й у більш пізніх культурах шнурової кераміки.

Для середньодніпровських ямників є кілька некаліброваних радіокарбонних дат, отриманих на основі проб дерева з перекриттів підкурганних могил: 2500±50 р. до н.е. (КИ-3139); 2110±60 р. до н.е. (КИ-4044); 2232±46 р. до н.е. (Віп-4602). Таким чином, дані стратиграфії пам'яток, типологічні зіставлення, а також радіокарбонні дати вказують, що пам'ятки середньодніпровської групи ямної культури існували в другій половині III-го - початку IV-го тис до н.е. (по шкалі некаліброваних дат).

Історичні долі окремих груп ямної культури різноманітні. У Середній Наддніпрянщині племена ямної культури в пізній фазі розвитку, судячи з археологічного матеріалу, ввійшли в контакт із племенами катакомбної культури і підпали під їхній вплив, у результаті чого виникла

Аграрний лад середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII ст.

середньодніпровська культура епохи бронзи, що належить до горизонту шнурових культур Європи. У зв'язку з цим викликають інтерес лінгвістичні дані, відповідно до яких область поширення культур шнурової кераміки відповідає району розселення північної групи індоєвропейських племен - германців, балтів і слов'ян (Георгиев, 1958; Березанская, 1982). У даний час ще цілком недостатньо даних, Щоб обґрунтувати внесок середньодніпровських ямників у генезис германо-балто-слов'ян, але ця гіпотеза, на думку автора, все ж має право на існування.

1. Hdusler A Die Grdber der alteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr undKarpaten. - Berlin, Akademie-Verlag, 1976.
2. Mallory J.P. In Search of the Indo-Europeans. - London, Thames and Hudson, 1989. 288p.
3. Minorsky V. 'Hudud al-'Alam. The Regions of the world. A Persian geography 372 A.H. - 982 A.D. - London, 1937. - 524p.
4. Podborski V. TMfoetice-Kyjovice IK Rondel osady lidu s moravskou mahvanou keramikou. - Brno, Univerzita J.A. Purkym, 1988. 312s.
5. Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. М, 1962.
6. Березанская С.С. Два кургана ямной культуры в Среднем Поднепровье // КСИА АН УССР. - 1960. - Вып. 9. - С. 56-60.
7. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. - Киев, Наукова думка, 1982. - 212с.
8. Бочкарев В.С., Бестужев Г.Н., Бианки А.М., Трифонов В.А. Раскопки курганов у станицы Брюховецкой Краснодарского края в 1978г. // Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелиорации Краснодарского края). - 77., Наука, 1991. - С. 3-58.
9. Георгиев В.И. Исследования на сравнительно-историческому языкознанию (Родственные отношения индоевропейских языков). - М., Изд. АН СССР, 1958. - 318с.
10. Кузьмина О.В. Отчёт об исследовании археологических памятников в зоне строительства оросительных систем Черкасской области в 1983 г. // НА ІА НАН України, ф. 1983/65.
11. Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Т., Макарович М.Л. Михайлівське поселення. - Київ, Вид. АН УРСР, 1962. - 248с.
12. Максимов С.В., Максимов С.С. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики// Археологія. - 1989. - №1. - С.І 14-119.
13. Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы // Автореф. дис... докт. ист. наук. - М., 1968. - 84с.
14. Морзунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Памятники древнеямной культуры на Илеке. Екатеринбург, Наука, 1994.
15. Рассамкин Ю.Я. Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья. - Киев, 1992. - Дис... канд. ист. наук.
16. Сиволап М. П. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1994 році // НА ІА НАН України.
17. Сиволап М.П. Астрономічні святилища стародавніх індоєвропейців з території Черкащини // Доба. - 1998. - №1. - С.10-29.
18. Сиволап М.П. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції в 1989 році // НА ІА НАН України, ф. 1989/177.
19. Сиволап М.П. Ритуальний малюнок ямної культури // Краснавець Черкащини. - 1991. - №2.
20. Сиволап М.П., Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1990 році // НА ІА НАН України, ф. 1990/.
21. Тесленко Д.Л. Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передстепу (аналіз поховального обряду). - Київ, 1999. - Дис... канд. ист. наук.
22. Шапошникова О.Т., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). - Київ, Наукова думка, 1986. - 160с.
23. Яровой Е.В. Курганы энеолита-эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. - Кишинев, Штиинца, 1990.

Рассамкин Ю.Я. (м.Київ)

Біля витоків землеробства степового Причорномор'я

У пошуках витоків землеробства в Україні важко переоцінити значення трипільської культури. Вивченню цієї культури, зокрема таких її аспектів, як характер землеробства та економічні засади трипільського суспільства, його соціальна структура та духовні надбання, присвячена величезна кількість праць. Трипільська культура була носієм тих багатьох господарських, соціальних та духовних іновачій, які стали визначати характер розвитку значної території України, охоплюючи лісостепове Лівобережжя Дніпра та значну частину степової зони. Неважко помітити динаміку Цього процесу, яка відповідала етапам освоєння трипільцями територій у напрямку Дніпра та рівню